

Stein Aurél és a belső-ázsiai kharoṣṭhī dokumentumok

Közismert, hogy Stein Aurél munkásságát biográfusai több nagy szakaszra bontják.¹ A tudományos pályára való készülés periódusát követően első indiai éveiben a klasszikus szanszkrit irodalom kérdései, s ezen belül is elsősorban a Kásmír történetét feldolgozó *Rājatarāṅgiṇī* szövegkiadása, angol fordítása és kommentálása köti le (hivatali teendői mellett) Stein idejét.² Ezt követően a tudost érdeklődése mindinkább régészeti kérdések

¹ Stein életrajzának megírása komoly kihívás, melyre számos kísérlet történt már hol több, hol kevesebb sikerrel. Mindmáig a legjobb biográfia J. Mirsky munkája: Mirsky, J.: *Sir Aurel Stein. Archaeological Explorer*. Chicago–London 1977 (Mirsky 1977). Nemrégiben jelent meg A. Walker életrajzi könyve: Walker, A.: *Aurel Stein. Pioneer of the Silk Road*. London 1995 (Walker 1995). Természetesen magyar tudósok is több kísérletet tettek e gazdag élet-pálya teljes vagy részleges feldolgozására. Mára már klasszikussá váltak a fordító és barát Halász Gyula tanulmányai (így például Halász Gy.: Stein Aurél. In: Stein Aurél: *Indiából Kínába. Harmadik utam Belső-Ázsiába 1913–1916*. Budapest 1923, 5–16; stb). Alapos munka H. Boros Vilma könyve Stein ifjúságáról: H. Boros V.: *Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról 1866–1891*. Budapest 1970. Stein Magyar Tudományos Akadémiának adományozott könyvtárának sorsára fókuszálva mutatja be a tudós életművét: Rásonyi L.: *Stein Aurél és hagyatéka. Az MTA könyvtárának kiadványai*. Budapest 1960 (Rásonyi 1960); e kiváló munka angolul is megjelent: Rásonyi, L.: Sir Aurel Stein. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 14 (1962), 241–252; illetve Kelecsényi, Á.: Sir Aurel Stein and the Library of the Hungarian Academy of Sciences. In: *Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Compiled by J. Falconer–Á. Kárteszi–Á. Kelecsényi–L. Russel-Smith. Ed. by É. Apor–H. Wang. Budapest 2002, 13–32. Újfajta megközelítése emeli ki a sorból Wojtilla Gyula tanulmányát: Wojtilla Gy.: Két nemzet büszkesége: Stein Aurél emlékezete. *Magyar Tudomány* 12 (1993), 1505–1510. Lásd még Szörényi L.: Stein Aurél. In: Stein Aurél: *Ázsia halott szívében. Válogatott írások*. Válogatta, szerkesztette, a szöveget gondozta és az utószót írta Szörényi L. Budapest 1986, 438–455 (Szörényi 1986). Sajnos elnagyolt és tárgyi tévedésektől sem mentes Erdélyi István cikke: Erdélyi I.: Stein Aurél régészeti munkásságáról. *Keletkutatás* 1995 ősz, 107–110. A sort persze hosszasan lehetne folytatni, elgondolkodtató azonban, hogy bár sokan és sokat írtak Stein belső-ázsiai expedícióiról, a Magyarországon csak néhány példányban megtalálható Stein könyvek egy részét (a *Serindia* második kötetét, a *Ruins of Desert Cathay* második kötetét, vagy az *On Ancient Central-Asian Tracks* című kötetet) majd' száz év elteltével én vágtam fel (!) és olvastam először a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában.

² *Kalhaṇa's Rājatarāṅgiṇī or Chronicle of the Kings of Kashmir*. Ed. by M. A. Stein. *Vol. I.* Sanskrit text, with Critical notes. Bombay 1892. *Vol. II.* Translation. Bombay 1900; vö. Rásonyi 1960, 9–10; Wojtilla Gy.: Stein Aurél kasmíri szanszkrit kutatásai. *Magyar Tudo-*

irányába tereli. Az 1890-es évek második felében figyelme Belső-Ázsia sivatagi zónája, a Tárím-medence felé fordul.

1890-ben I. A. Bower, angol hadnagy a Taklamakán északi pereméről, Kucsából egy nyírfakéregre írt dokumentum töredékét hozta magával.³ A Kr. u. 6. századból származó, szanszkrit nyelvű, medicinával foglalkozó mű nyomban felkeltette Stein érdeklődését.⁴ A francia Dutreuil de Rhins, Bower nyomában újabb régi kéziratot fedezett fel, amely talán még izgalmasabb volt az angol hadnagy leleténél; de Rhins ugyanis egy olyan kéziratredékre bukkant, amely az ősi, indiai eredetű kharoštī írással készült, s így akár jónéhány évszázaddal is korábban keletkezhetett Bower leleténél; bizonyítva azt a több mint kétezer évvel ezelőtt meglévő szoros kapcsolatot, mely Indiát a belső-ázsiai térségekkel összekötötte.⁵ Stein számára az utolsó lökést az adta, amikor 1896-ban értesült a svéd Sven Hedin útjáról, aki a Taklamakán déli peremén ősi városok romjaira bukkant.⁶ A tudós elérkezettnek látta az időt, hogy a brit-indiai kormány segítségével (amelynek India belső-ázsiai előtere stratégiai szempontból kiemelkedően fontos volt) topográfiai és régészeti expedíciót indítson a Tárím-medencébe. Stein egyik legfontosabb célja a Bower és Dutreuil de Rhins írásos emlékeihez hasonló dokumentumok gyűjtése volt, hiszen ezek minden más adatnál pontosabb képet rajzol-

---

mány 2003, 217–222. Újabban Stein és a *Rājatarāṅgiṇī* kapcsolataival A. Agrawal foglalkozott egy előadásban: Agrawal, A.: Kashmir-Kanyakubja Struggle: The Rajatarangini and Beyond – A Tribute to Aurel Stein. In: *Abstracts of the International Conference, 6–7 March 2004. The South Asian Legacy of Sir Aurel Stein* (<http://www.soas.ac.uk/ciaa/steinabstracts.htm> [letöltve: 2004. 03. 27-én]).

³ Vö. Rásonyi 1960, 12; Hoernle, A. F. R.: A note on the date of the Bower manuscript. *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 60 (1891), 80–96; Hoernle, A. F. R.: The first instalment of the Bower manuscript. *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 60 (1891), 136–196.

⁴ Stein, M. A.: *Sand-buried Ruins of Khotan. Personal Narrative of a Journey of Archaeological and Geographical Exploration in Chinese Turkestan*. London 1903, XV (Stein 1903).

⁵ Grenard, Dutreuil de Rhins útitársa szerint a kézirat származási helye az Udzsat közelében fekvő Kohmári barlang volt. Lásd még Lévi, M. S.: Notes chinoises sur l'Inde. IV. Le pays de Kharoštira et l'écriture Kharoštī. *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient* 4 (1904), 556. A francia kutatók azonban nem juthattak be a barlangba, hogy ezt ellenőrizhessék. Nem úgy Stein Aurél, aki megvizsgálva a helyszínt 1900-ban, minden kétséget kizáróan megállapította, hogy a kézirat nem származhat e barlangszentélyből. A Dutreuil de Rhins-féle dokumentum valódi származási helye így sajnos mindmáig tisztázatlan. Az eredeti publikáció számomra elérhetetlennek bizonyult: Dutreuil de Rhins, J. L.: *Mission scientifique dans la Haute-Asie 1890–1895. Vol. I–III*. Ed. F. Grenard. Paris 1897–1898 (lásd még Senart, E.: Le manuscrit Kharoštī du Dhammapada; les fragments Dutreuil de Rhins. *Journal Asiatique* Série 9, tome 12 (1898), 193–308; 545–548; Franke, O.: Zum Manuskript Dutreuil de Rhins. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländische Gesellschaft* 60 (1906), 477–511; vö. Stein 1903, IX, 245–246, 360).

⁶ Hedin, S.: *Through Asia. Vol. I–II*. New York–London 1899; megjelent magyarul is: Hedin, S.: *Ázsia sivatagjain keresztül*. Budapest é. n. [1902]; vö. Stein 1903, IX; Stein, M. A.: *A Journey of Geographical and Archaeological Exploration in Chinese Turkestan. From The Smithsonian Report for 1903*. Washington 1904, 748 (Stein 1904).

hattak az ősi Belső-Ázsia és India szerteágazó kapcsolatairól, valamint a Selyemút történetéről.

Stein Aurél 1900 és 1931 között összesen négy kutatóutat szervezett erre a területre, mely expedíciók rendkívüli eredményre vezettek és egyedülálló gyűjtemények létrejöttét eredményezték.⁷ Itt most nem célom, hogy teljes részletességgel mutassam be e belső-ázsiai vállalkozásokat; ezt maga Stein és mások is több ízben megtették.⁸

---

⁷ A szanszkrit filológiai és a belső-ázsiai régészeti kutatásokat követően Stein pályájának harmadik nagy szakaszában főképp Északnyugat India valamint Perzsia régészeti, földrajzi, történeti, nyelvészeti és vallástörténeti kérdéseivel foglalkozott (így például Stein, Sir A.: *An Archaeological Tour in Waziristān and Northern Balūchistān. An Archaeological Tour in Upper Swāt and Adjacent Hill Tracks. Memoirs of the Archaeological Survey of India*. No. 37. Calcutta 1930; Stein, Sir A.: *An Archaeological Tour in Gedrosia. Memoirs of the Archaeological Survey of India*. No. 43. Calcutta 1931; Stein, Sir A.: *Old Routes of Western Irān*. London 1940 [reprint, Budapest 1994²]; stb.) természetesen időnként egy-egy tanulmány erejéig vissza-visszatérve korábbi kedves témáihoz. Egy újabb életpályaszakasz elkezdését (tudniillik Afganisztán kutatása) Stein halála gátolja meg Kabulban, 1943-ban (Rásonyi 1960, 29; Mirsky 1977, 542–547; Szörényi 1986, 454). 1999-ben Erdélyi István szerkesztésében kiadásra került egy munka, melynek célja Stein teljes bibliográfiájának összeállítása volt (*Sir Aurel Stein Bibliography 1885–1943*. Ed. by I. Erdélyi. Bloomington 1999). A kísérő-tanulmányokkal is ellátott mű azonban olyannyira hemzseg a sajtóhibáktól, hogy csak nagy körültekintéssel használható fel tudományos szempontból.

⁸ Stein belső-ázsiai expedícióit az előzetes jelentések elkészítése után (így például Stein, M. A.: *Preliminary Report on a Journey of Archaeological and Topographical Exploration in Chinese Turkestan*. London 1901; stb.) kétféle formában is feldolgozta. A történeteket előbb a szélesebb olvasóközönségre gondolva személyes hangvételű útibeszámolókból, később pedig a szakmai közönségnek szánt, teljes kritikai apparátussal ellátott tudományos feldolgozásokban írta meg. Az első expedícióról írott személyes útibeszámolója *Sand-buried Ruins of Khotan* címmel jelent meg (Stein 1903). Az út tudományos feldolgozása az *Ancient Khotan* címet kapta: Stein, M. A.: *Ancient Khotan. Detailed Report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan. Vol. I–II*. Oxford 1907 (Stein 1907). A második expedícióról készült 'útkönyve' a *Ruins of Desert Cathay* két vaskos kötete: Stein, M. A.: *Ruins of Desert Cathay. Personal Narrative of Explorations in Central Asia and Westernmost China. Vol. I–II*. London 1912 (Stein 1912, I–II), mely méretei ellenére is eltörpül a gazdag anyag tudományos feldolgozása, a *Serindia* öt monumentális kötete mellett: Stein, A.: *Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China. Vol. I–V*. Oxford 1921 (Stein 1921). A harmadik utazásról ugyan előzetes beszámoló igen (Stein, M. A.: A third journey of exploration in Central Asia 1913–1916. *The Geographical Journal* 1916 aug.–sept. (Stein 1916)), 'Personal Narrative' azonban már nem készült, ellenben az *Innermost Asia* négy hatalmas kötetében a tudományos feldolgozás munkáját Stein elvégezte: Stein, Sir A.: *Innermost Asia. Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Irān. Vol. I–IV*. Oxford 1928 (Stein 1928). Az összességében sikertelennek nevezhető negyedik útról Stein csak röviden számolt be a *The Times* hasábjain: Stein, A.: Into Chinese Turkestan. Sir Aurel Stein's expedition. Obstruction from Nanking. *The Times* 1931 July 16, 13–14 (Stein 1931), illetve tesz néhány megjegyzést az *On Ancient Central-Asian Tracks* című munkájában is, mely az első három expedíció történéseinek népszerűsítő összefogla-

A következőkben ugyanis a kutató által napvilágra hozott nagyszámú írott forrás egyik legjelentősebb csoportjára, a kharošt̄hī dokumentumokra koncentrálok. E dokumentumok nagy számukból, korukból és jellegükből fakadóan egyedülálló jelentőségűek a késő-ókori Selyemút mentén élő belső-ázsiai népesség mindennapjainak megismerése szempontjából. Stein műveiben ugyan hosszasan foglalkozik a kharošt̄hī forrásokkal, de sohasem készítette el a 30 év alatt előkerült teljes anyag együttes vizsgálatát, tudományos értékelését vagy a régészeti leletanyaggal való alapos összevetését. Erre érdeemben azóta sem került sor.

Jelen tanulmányban a kharošt̄hī anyag előkerülésének pontos körülményeit vizsgálom, kitérve a dokumentumok további sorsára, egyúttal rávilágítva néhány megoldatlan problémára is. Végül kísérletet teszek Stein régészeti módszereinek, valamint a belső-ázsiai kharošt̄hī dokumentumokhoz fűződő kapcsolatának rövid értékelésére is.⁹

*

Stein Aurél 1900 tavaszán Srinagarból indulva a Hunza-völgyön keresztül hatolt át a Pamíron és jutott el Kasgárba. Innen a Taklamakán déli peremén Khotan felé vette az irányt, ahol felkészült a 'homokba temetett városok' kutatására. A tudós előbb Jótkant, a khotani közigazgatási terület régi fővárosát mérte fel,¹⁰ majd a Hedin által felfedezett

---

lása: Stein, Sir A.: *On Ancient Central-Asian Tracks. Brief Narrative of three Expeditions in Innermost Asia and North-Western China*. London 1933 (Stein 1933). A három 'útbeszámoló' magyar fordítás is készült Halász Gyula tollából (a tudományos feldolgozások fordítására nem került sor). A *Sand-buried Ruins of Khotan, Homokba temetett városok*. Budapest é. n. [1908] (Stein 1908); a *Ruins of Desert Cathay, Romvárosok Ázsia sivatagjaiban*. Budapest 1913 (Stein 1913); az *On Ancient Central-Asian Tracks* pedig *Ósi ösvényeken Ázsiában. Három kutató utam Ázsia szívében és Kína északnyugati tájain*. Budapest 1934 (Stein 1934) címmel jelent meg magyarul. Elkészült a harmadik útról írott előzetes jelentés (Stein 1916) magyar fordítása is: Stein A.: *Indiából Kínába. Harmadik utam Belső-Ázsiába 1913–1916*. Budapest 1923 (Stein 1923). Sajnos e fordítások nagyon sok kívánnivalót hagynak maguk után. Halász gyakran annyira rövidíti, csonkítja Stein munkáit, hogy elvész az eredeti szöveg eleganciája, sőt gyakran felborul annak logikai rendszere is. A legkomolyabb problémák az első fordítással vannak, a másik két kötet már valamivel jobb, mint a *Homokba temetett városok*. Összességében megállapíthatjuk, hogy e magyar fordításokat csak korlátozottan lehet felhasználni s mindenképp célszerű elsődlegesen az eredeti, angol nyelvű művekre támaszkodni.

⁹ Jelen cikkben nem kívánok sem a dokumentumok nyersanyagával, formavilágával, sem készítésük, hitelesítésük módjával, sem írástípusával, írásképével, sem pedig tartalmával vagy prákrit nyelvvel behatóan foglalkozni. E kérdések egyenkénti vizsgálata is újabb tanulmányok egész sorát igényli.

¹⁰ Stein Jótkanban kétnyelvű érméket vásárolt, melyeken részben kínai, részben azonban kharošt̄hī írásjegyek voltak. A kutató itt találta meg tehát az indiai kultúra belső-ázsiai jelenlétének első kézzelfogható bizonyítékát (Stein 1903, 260–262; vö. Stein 1908, 168–170 (a magyar fordításból kimaradt a bilingvis érmék említése); Stein 1907, 205; lásd még Stein, M. A.: *Archaeological Work about Khotan. The Journal of the Royal Asiatic Society* 1901, 295–300, különösen 295). A kharošt̄hī feliratos érmék irodalmát lásd Lin, M.: *Kharošt̄hī*

Dandán-uilik romjait tárta fel. Az itt előkerült leletek közül Stein számára a legfontosabbak az első *in situ* talált írott dokumentumok voltak.¹¹

Stein a feltárásokat követően Kerijába vonult,¹² majd Nija (kínai nevén *Min-feng*) oázisvárosa felé vette az irányt. A kutató fülébe jutott hírek szerint Nijától északra ugyanis ígéretes romhely található.¹³ Nijába érkezve Stein egyik embere egy helybéli-től két ősi fatáblára tett szert, mely táblákon a tudós kitörő örömmel fedezte fel a kharosṭhī írás jeleit (N. 22. i. 1901, a, b).¹⁴ Kiderült végül, hogy a nagyfontosságú leletek a település egyik Ibrahim nevű lakója révén kerültek Nijába.¹⁵

Stein Ibrahim vezetésével a Nija folyó kiszáradt medre mentén észak felé haladva négy nap után érte el a sokat ígérő romokat. A város összedőlt sztúpájának tövében eltöltött éjszaka után Stein ahhoz az épületmaradványhoz sietett (N. I.), ahol elbeszél-

---

Bibliography: The Collections from China (1897–1993). *Central Asiatic Journal* 40 (1996), 212–214 (Lin 1996).

¹¹ Néhány töredékes freskófelirat valamint indiai brāhmī szöveges papírdarab után – egy épület feltárása során – brāhmī írású khotáni szaka, illetve szanszkrit nyelvű *pōthīk* ('könyvek'), valamint kínai feljegyzések kerültek elő nagy számban (Stein 1903, 295–300; vö. Stein 1908, 189–192; Stein 1904, 764–765. Lásd még Stein, A.: *Archaeological Exploration in Central Asia. Reprint from Revealing India's Past* 1939, 158 (Stein 1939).

¹² Halász Zoltán szerint itt, Kerijában 'hivatalos' esti látogatása során a helyi közigazgatás vezetője (*ambánja*), Huang Daloi egy régi, ékalakú fadarabot nyújtott át Steinnek, amelyen jól olvasható kharosṭhī jelek sorakoztak. A tábla Halász leírása szerint a közeli Nijából került Huang Daloihoz, aki ajándékával akaratlanul is kijelölte a fellelkesült Stein kutatásainak következő célpontját (Halász Z.: *Romvárosok a sivatagban. Stein Aurél belső-ázsiai utazásai*. Budapest 1986², 142). Bár a történet érzékletesen megfestett, egyetlen szépséghibája, hogy sohasem történt meg. Stein mindössze annyit jegyez meg kerijai látogatásáról, hogy egy vacsora során az *ambán* támogatásáról biztosította további kutatásaiban. Ajándékba kapott táblákról azonban a tudós szót sem ejt (Stein 1903, 336–337; vö. Stein 1908, 211–212; Stein 1907, 310; Stein 1933, 72; vö. Stein 1934, 50–51).

¹³ Stein, M. A.: *Archaeological Discoveries in the Neighbourhood of the Niya River. The Journal of the Royal Asiatic Society* 1901, 569–572; Stein 1903, 337–338, 352; vö. Stein 1908, 212, 219; Stein 1907, 311–312; Stein 1933, 72; vö. Stein 1934, 51; Stein 1939, 159.

¹⁴ A helybéli azonban mit sem tudott a táblák származási helyéről, egyszerűen az oázisba vezető út széléről szedte fel azokat (Stein 1903, 343–344; vö. Stein 1908, 216; Stein 1907, 312, 385; Stein 1933, 72–73; vö. Stein 1934, 51).

¹⁵ Ibrahim körülbelül egy évvel azelőtt összesen talán hat – általa teljesen értéktelennek tartott – fatáblát hozott a sivatagból. Közülük kettőt egyszerűen eldobott az oázisba vezető úton (ezek kerültek elsőként Steinhez), négyet pedig – játék gyanánt – a gyerekeinek adott. Ezek egy híján elkallódtak (probléma, hogy a harmadikként Stein tulajdonába került, épségben maradt tábla valószínűleg kétféle jelzet alatt is szerepel a tudósnál: N. 23. i. 1901 [Stein 1907, 312, 10. jegyzet]; illetve N. 22. i. 1901. c. (Stein 1907, 385)). Ibrahim szerint a táblákat 'kincskereső' útja alkalmával a nijai oázistól északra lévő Imám Dzsáfar Szádik-szentély közelében találta. Stein azon nyomban rávette a 'kincskeresőt', hogy expedícióját a lelőhelyre vezesse (Stein 1903, 344; vö. Stein 1908, 216; Stein 1907, 312; lásd még Stein 1933, 73; vö. Stein 1934, 51; Stein 1939, 159).

lése szerint Ibrahim a kharoštī táblákra lelt.¹⁶ Az épület elsőként feltárt helyiségeiből (N. I. i.; N. I. v. a.; N. I. ii.) – mintegy 60–120 centiméteres laza homoktakaró alól (többek között az eredeti padlószintről, illetve a tűzhelyet szegélyező padkáról) – már az első ásatási napon száznál is több szétszórt, többnyire másodlagos helyzetben fekvő kharoštī dokumentum került elő; pillanatok alatt többszörösére növelve az összes addig ismert kharoštī írásos emlék számát.¹⁷ A következőkben az épület déli szárnyából (N. I. iii. – N. I. iv.) kerültek elő kharoštī okmányok; nagy számban *in situ* helyzetben.¹⁸

Az innen északnyugatra feltárt romcsoport egyik objektumának (N. II. v.) padlószintjéről – más régészeti leletek mellett – újabb kharoštī dokumentumok egész sora került elő, néhány centiméteres homokréteg alól.¹⁹ A sekély homoktakaró lehetővé tette, hogy Stein a következő két nap alatt jónéhány kisebb méretű, nagy mértékben erodált régészeti objektumot tárjon fel.²⁰ A sűrűn beépített 'rommező' feltárását két izolált elhelyezkedésű, jelentősebb méretű lakóház kiásása követte, a sztúpától délre. A keletebbre fekvő, mélyen a homokba temetett épület (N. III.) – helyiségeinek számából és méreteiből ítélve – egy helyi előkelő otthona lehetett.²¹ S bár az épület központi (fogadó?)terméből minden mozdíthatót eltávolítottak korábban, a szomszédos helyiségek ontották a különleges régészeti leleteket, többek között számos kharoštī dokumentumot is.²²

¹⁶ Stein tartott attól, hogy a 'kincskereső' avatatlan keze a kharoštī táblák egész sorát pusztíthatta el. A tudós csak akkor nyugodott meg, amikor az épülethez vezető lejtőn három teljesen ép táblát talált, jól olvasható, fekete tussal írt kharoštī jelekkel. A táblák egy részét megtalálásuk után szertehajigáló Ibrahim szavai megerősítést nyertek (Stein 1903, 354–355; vö. Stein 1908, 221–222; Stein 1904, 767; Stein 1907, 316; Stein 1933, 75–76; vö. Stein 1934, 53).

¹⁷ Stein 1903, 357–358; vö. Stein 1908, 222–223; Stein 1907, 316–321, 386–390. Stein meghatározva indiai eredetű prákrit nyelvüket felismerte, hogy a dokumentumok nem egyazon (vallási) szöveg másolatai, hanem a mindennapi élet kérdéseivel foglalkozó jogi intézkedések, gazdasági összeírások, elismervények (Stein 1903, 360–361; vö. Stein 1908, 223; Stein 1907, 321; Stein 1933, 77–78; vö. Stein 1934, 54–55).

¹⁸ Stein 1907, 321–322, 390–395. Mindez főképp az utóbbi helyiség (N. I. iv.) 'iroda' funkcióját erősíti meg (Stein 1907, 326).

¹⁹ Stein 1903, 369–370; Stein 1907, 328, 395–396. Amennyiben a táblákat fedő homokréteg nem volt kellően vastag, az előkerült dokumentumok sokkal jobban ki voltak téve az időjárás viszontagságainak, azaz a nap és a szél pusztító hatásának, de a még oly ritka csapadéknak is. Ennek köszönhetően ezen táblák többsége jóval töredezettebbé és nehezebben olvashatóbbá vált, mint azok a dokumentumok, melyeket vastag homokréteg fedett be (Stein 1903, 355–357, 363, 370; Stein 1907, 320, 322; Stein 1933, 82; vö. Stein 1934, 58).

²⁰ Stein 1903, 370; vö. Stein 1908, 227; Stein 1907, 329–330.

²¹ Stein emberei modern párhuzamra utalva *jámennek* (azaz 'kínai hivatali épületnek') nevezték el a házat (Stein 1903, 377; vö. Stein 1908, 231; Stein 1907, 330, 335; lásd még Stein 1921, 214).

²² Elsőként az N. III. vi. jelű – Stein szerint hivatalnak használt – helyiségből kerültek elő kharoštī írásos táblák (Stein 1903, 372–374; vö. Stein 1908, 228–229, Stein 1907, 331,

Innen néhány száz méterre nyugatra helyezkedett el a másik, hasonlóan tekintélyes méretű lakóház (N. IV.), mely Stein kutatásainak következő célpontja volt. Itt az egyik, talán 'irodának' használt helyiségből (N. IV. x.) jónéhány írott tábla mellett még 'felhasználatlan', üresen maradt táblák és az íráshoz használt, tamarixfából készített író-tollak is napvilágra kerültek.²³

A Stein táborhelyétől több kilométerre északra felfedezett újabb romcsoport (N. V.) jelentősen hozzájárult a kharošt̄hī dokumentumok számának gyarapodásához. Az elsőként megvizsgált, rendkívül rossz megtartású objektum (N. V. xv.) romjai között néhány, szinte az olvashatatlanságig elhalványult szövegű tábla után közel harminc, kiváló állapotban fennmaradt kharošt̄hī írásos emlék került elő, rövid idő alatt. Ezek közül is kiemelkedett egy, amelyet a korábbiaktól eltérően nem fára, hanem megfelelően kikészített bőrre jegyeztek fel (N. V. xv. 29.).²⁴

Stein a gazdag eredményt látva átköltöztette táborát e területre. Mihelyt a kutató emberei hozzáláttak a szisztematikus feltárásnak, az első helyiség (N. V. xv.) északnyugati sarkában mindenféle szeméttel és hulladékkal keveredve írásos táblák további tömege tűnt elő. A munkások feltehetően a helyi közigazgatás egyik vezetőjének 'hivatali szemetesgödrét' találták meg. Ebben hosszú évek használata során nagy számban halmozódtak fel a kharošt̄hī írással készült hivatalos és magánlevelek, rendeletek.²⁵ A kharošt̄hī iratok feletti (tehát korban későbbi) rétegekből pontosan datált kínai szövegek is előkerültek, melyek a Kr. u. 3. század második felére keltezték a szemétrakást.²⁶

A továbbiakban feltárt – a sztúpától egytől-egyig északra fekvő – romok már korántsem voltak ilyen gazdagok a kharošt̄hī dokumentumok tekintetében. Az N. xvi. jelű objektumból, valamint az N. VI. – N. XI. épületekből összesen mintegy 25 – többnyire

---

396–397), később az épület többi helyisége is kharošt̄hī emlékekkel szolgált (N. III. vii.; N. III. viii.), külön érdekesség, hogy a Stein által 'konyhának' definiált helyiségből (N. III. ix.) is kerültek elő fatáblák [feltehetően tüzgyújtáshoz akarták ezeket felhasználni] (Stein 1903, 374; vö. Stein 1908, 229; Stein 1907, 331–332, 397–398).

²³ Stein 1903, 377; vö. Stein 1908, 232; Stein 1907, 335–336, 398–399. Stein megfigyelte, hogy az egyik – itt előkerült – négyszögletes táblát (N. IV. x. 4.) a falhoz erősíthették, funkcionálisan hasonlóan azon papírdarabokhoz, amelyeket manapság apró emlékeztetőként rakunk ki a falra (Stein 1907, 336).

²⁴ Stein 1903, 385; vö. Stein 1908, 236–237; Stein 1907, 338, 399–401; Stein 1933, 85; vö. Stein 1934, 60; Stein 1939, 160.

²⁵ Ezek között volt 23 darab kikészített juhbőrből készült, kifogástalan állapotban fennmaradt, élénk, fekete tussal írott lap; valamint jónéhány olyan fatábla, melyen az eredeti zsinetek és a sértetlenségüket bizonyító anyagpecsétek is megtalálhatók voltak (Stein 1903, 387–397; vö. Stein 1908, 237–243; Stein 1907, 340–358, 401–411; Stein 1933, 86–88; vö. Stein 1934, 60–62).

²⁶ Stein minden egyes darabról pontosan feljegyezte, hogy egymáshoz képest milyen helyzetben talált rájuk, – nagyon helyesen – úgy vélte ugyanis, hogy csak ilyen módon válik lehetségessé a leletek korbelti egymásutánjának és belső összefüggéseinek megállapítása (Stein 1903, 388; vö. Stein 1908, 237; Stein 1907, 341–343, 370–371; Stein 1933, 86; vö. Stein 1934, 60).

töredékes – kharoṣṭhī emlék került elő.²⁷ Kiemelkedik ezek közül a második tábornól legészakabbra fekvő ház (N. VIII.) egyik helyiségéből származó tábla, amely egy kharoṣṭhī felirat mellett egyedülálló módon néhány sor brāhmī szöveget is tartalmaz (N. VIII. xx. i.).²⁸

Stein a feltárások végeztével északkelet felé indult, az Endere folyó irányában, amely közelében egy 8. századi település nyomait tárta fel. Khotanba való visszatérése során még kikutatta a ravaki sztúpa romjait, majd Kasgáron és Szamarkandon át a transz-kaszipi vasúttal jutott vissza Európába 1901 nyarán.

A következő öt év alatt Stein eredményeiről értesülve európai expedíciók egész sora fordult meg a Tárím-medencében, kiterjesztve a kutatásokat a Taklamakán északi peremén húzódó egykori oázisvárosokra is. Az ásatásoknak köszönhetően jelentős mennyiségű kínai, ujjúr és más írásos emlék került Európába. E. Huntington például újabb kharoṣṭhī táblákat is gyűjtött 1905-ös khadaliki és nijai látogatása során.²⁹ Stein az újabb eredményeket látva türelmetlenül várta az alkalmat egy második expedíció elindítására, amelyre végül 1906 tavaszán kerülhetett sor.

Stein ezúttal a Darkót-hágón átkelve jutott Kasgárba, majd Khotanba. Khadalik és Domoko ásatása után a tudós csapatával a nijai romhelyre vonult.³⁰ A sztúpához vezető úton tovább haladva, az úttól északnyugatra egy újabb romra lettek (N. XLI.). Az egyik kisméretű szoba sarkában Stein nagy örömeére jó megtartású kharoṣṭhī okmányok tűntek elő.³¹ Stein azonban nem időzött túl sokáig itt,³² fő célja ugyanis egy a romos sztúpától északnyugatra fekvő – 1901-ben már felfedezett, de ki nem kutatott – rom-

²⁷ Stein 1907, 374–380, 411–414.

²⁸ Stein 1903, 404, 407; vö. Stein 1908, 245, 247; Stein 1907, 369, 376, 412.

²⁹ Huntington azonban korántsem volt tisztában a táblák pontos mibenlétével. Ezt mi sem bizonyítja jobban minthogy könyvében hol *Kharosthi tongue*-ről, azaz kharoṣṭhī nyelvről, hol pedig helyesen *Kharosthi script*-ről, azaz kharoṣṭhī írásról beszél. A szerző egyébként könyvét Stein Aurélnak is megküldte, így e kötet most a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Könyvtárának Stein Gyűjteményében található. A kötet tele van Stein lapszéli megjegyzéseivel, közöttük természetesen kérdőjellel az említett kifejezés mellett (Huntington, E.: *The Pulse of Asia. A Journey in Central Asia. Illustrating the Geographic Basis of History*. Boston–New York 1907, 173, 203. [Huntington 1907.]).

³⁰ Az ismét Stein vezetőjének szegődött Ibrahim időközben a nijai rommezőre vezető úttól északkeletre fekvő, közeli romok felfedezéséről számolt be a kutatónak. Az Ibrahim segítségével megtalált kisméretű romhely javarészt teljesen elpusztult házai délre helyezkedtek el a fő romcsoporttól (Stein 1912, I, 269–270; vö. Stein 1913, 167; Stein 1921, 212–213; Stein 1933, 96–97; vö. Stein 1934, 67–68).

³¹ Alátámasztva a kutató korábbi várákozását, miszerint 1901 után újabb nagyfontosságú táblák kerülhetnek felszínre (Stein 1912, I, 271; vö. Stein 1913, 168; Stein 1921, 213, 267; lásd még Stein, M. A.: *Explorations in Central Asia 1906–8. Reprinted from the 'Geographical Journal' 1909* (Stein 1909); Stein 1933, 98; vö. Stein 1934, 68).

³² Sem itt, sem pedig az útjába került újabb házromoknál (N. XXXVI – N. XL.) ahol szintén csak egy-egy gyors vizsgálatra elegendő időt töltött (Stein 1921, 214).

terület volt.³³ Itt már az első ház (N. XIII.) feltárása során az épület több helyiségéből is újabb írásos fatáblák kerültek elő nagy számban.³⁴ Innen délre és nyugatra házak egész sorából (N. XIV. – N. XXI.) kerültek elő további hivatalos és magánjellegű dokumentumok.³⁵ E házcsoport két, leletekben talán leggazdagabb épülete (N. XXII.; N. XXIII.) ötvennél is több kharosthī dokumentumot rejtett.³⁶

Még ezeknél is gazdagabb eredményre vezetett azonban egy egykori magasrangú tisztviselő északra fekvő, nagyméretű otthonának feltárása (N. XXIV.). Az épület több helyiségében is mintegy másfél méter mélyen a homokban szétszóródva Stein ék- és téglalapalakú táblák tömegére akadt. Ezek már addig is magas száma azonban nyomban megtöbbszöröződött, amikor az egyik fal talpgerendájának tövében egy mélyedésben (egyfajta 'titkos irattárban') érintetlen fatáblák 'kincsestára' tárult fel.³⁷

A következőként feltárt ház (N. XXVI.) nemcsak kiemelkedő szépségű faragványaival tűnt ki, hanem a házban előkerült kharosthī táblák helyzetével is, ezek ugyanis egy tűzhely párkányára helyezve vészelték át az évszázadokat (N. XXVI. vi. 1–8).³⁸ Innen néhány kilométerre délkeletre két újabb házcsoport épületeiből (N. XXVIII. – N. XXX.; N. XXXV.; N. XXXVII.) kerültek elő további kharosthī emlékek.³⁹

A nijai feltárások végétével az enderei romokhoz vezetett Stein útja. Útközben az expedíció egyik embere, Szadak egy néhány éve Enderében talált táblát mutatott a tudósnak, aki meglepve tapasztalta, hogy munkása egy kharosthī dokumentumot tart a kezében (E. VI. 009.). A felirat a Kr. u. 3. századból származott, Stein korábbi kutatásai azonban mindaddig csak a Kr. u. 700-as évekből származó leletanyagot tártak fel Enderében.⁴⁰ Az enderei rommezőre érkezve a korábban feltárt 8. századi erőd maradványaitól nem messze, a homokból – a szél munkájának köszönhetően – csak nemrégiben kibukkant házak (E. VI.; E. VII.) falai közül valóban Szadak leletéhez hasonló,

---

³³ Stein 1907, 380–381; Stein 1921, 214.

³⁴ Stein szerint az épület egyik helyisége (N. XIII. ii.) hivatalként szolgálhatott (Stein 1921, 216). Sok esetben a táblák átkötésére használt eredeti zsinegek és a hitelesítésükre szolgáló agyag pecsétlenyomatok is intaktak maradtak. A munkások szigorú utasításra a leletek elmozdítását Steinre hagyták (Stein 1909, 23; Stein 1912, I, 273–274; vö. Stein 1913, 171–173; Stein 1921, 216–217, 248–249; Stein 1933, 99; vö. Stein 1934, 69; Stein 1939, 165–166).

³⁵ Stein 1921, 218, 221–224, 250, 252, 253.

³⁶ Stein 1921, 224–225, 253–256.

³⁷ Stein 1921, 225–234, 256–263. Az ideiglenes rejtékhely a telep gyors elhagyásának bizonyítéka volt, amelyet már nem követett újabb visszaköltözés (Stein 1912, I, 280–286; vö. Stein 1913, 179–186; lásd még Stein 1933, 103–104; vö. Stein 1934, 72–73).

³⁸ Stein 1912, I, 293; vö. Stein 1913, 192; Stein 1921, 235.

³⁹ Stein 1909, 20–24; Stein 1912, I, 294–295; vö. Stein 1913, 194–195; Stein 1921, 237–239, 265–269.

⁴⁰ Stein 1903, 409–422; vö. Stein 1908, 250–257; Stein 1904, 771; Stein 1912, I, 300; vö. Stein 1913, 200; Stein 1921, 270–271.

fára írt kharoŝthī feljegyzések kerültek elő⁴¹ – feloldva a felmerülő kronológiai problémát.⁴² Steinnek olyan szuperpozíciót is sikerült megfigyelnie, amely a település két kronológiai rétegének elkülönítését egyértelműen megerősítette: a 8. századi erőd leomlott körfala alatt feltárt egyik hulladékrakásból egy újabb, 3. századi, bőrre írt kharoŝthī okmány került elő (E. Fort. 001.a.).⁴³

Stein azonban nem állt meg Enderében, következő célja a messzi Lop-nór vidék alapos kikutatása volt, ahol komoly nehézségek árán érte el a Hedin által felfedezett Lou-lan (vagy *San-san*) romvárosát.⁴⁴ A központi fekvésű sztúpától délre fekvő, első méretes ház (L. A. I.) feltárása során a kínai források mellett kharoŝthī dokumentumok is előkerültek.⁴⁵ Ezek között is különleges jelentőséggel bírtak azon kharoŝthī töredékek, melyek a korábbiaktól eltérően nem fára vagy bőrre, hanem valódi papírra íródtak (L. A. I. iv. 7.).⁴⁶ A másodiknak feltárt jelentős méretű épületben (L. A. II.) Stein újabb kharoŝthī táblákra talált. A két épület tulajdonosai a helyi uralkodó, illetve magasrangú hivatalnokai lehettek, akik a kínaiak fennhatósága alatt a Krisztus születését követő évszázadokban szabadon gyakorolhatták hatalmukat e messzi nyugati területen.⁴⁷ Lou-lan

⁴¹ Legelőbb – több más régészeti emlék között – egy fatáblából kivágott apró korong, öt sor töredékes kharoŝthī szöveggel (E. VI. ii. 2.), majd néhány olyan kharoŝthī tábla, melyek között voltak kifejezetten jó állapotúak, de rendkívül töredékesek is (Stein 1921, 276, 278, 291).

⁴² A települést tehát két, egymástól élesen elválló korszakban, a Kr. u. 3. és 8. században lakták (Stein 1912, I, 311–313; vö. Stein 1913, 204–205; Stein 1921, 275–289; Stein 1933, 107; vö. Stein 1934, 75).

⁴³ Stein 1912, I, 314; vö. Stein 1913, 206; Stein 1921, 278, 291; Stein 1933, 107–108; vö. Stein 1934, 75.

⁴⁴ Hedin, S.: *Central Asia and Tibet: Towards the Holy City of Lassa. Vol. II.* London–New York 1903, 111–150; megjelent magyarul is: Hedin, S.: *Ázsia szívében II.* Budapest 1906, 30–45; vö. Stein 1921, 370; Stein 1933, 133; vö. Stein 1934, 92–93.

⁴⁵ A messzi Lou-lanban tehát – akárcsak a Nija folyó völgyében – a Kr. u. 3–4. században a kharoŝthī írással feljegyzett indiai eredetű prákrit nyelv volt a közigazgatás és a kereskedelem nyelve (Stein 1907, 163; Stein 1909, 27–28; Stein 1921, 371–372, 413–416; Stein 1933, 138; vö. Stein 1934, 96; Stein 1939, 167).

⁴⁶ Stein korábban felvetette, hogy ugyan a 3. században Kínában már ismerték a papír használatát, de az ilyen messzi, nyugati területeken ekkor még csak a fa, illetve a bőr szolgált az írás alapanyagául (Stein 1907, 361–363; a bőr használatára lásd Stein 1903, 391; Stein 1907, 347). Ez a lou-lani lelet azonban bizonyította, hogy bár nem volt széles körben elterjedve, a papírt mégis használták a kharoŝthī feliratok rögzítésére is (Stein 1903, 367; vö. Stein 1908, 225–226; Stein 1921, 372, 433, vö. nijai hiányát: Stein 1921, 242). A később feltárt L. A. VI. ii. jelű szeméthalomból további töredékes kharoŝthī papírleletek mellett (L. A. VI. ii. 0102, 0103, 0236) egy nagyméretű és majdnem sértetlen papírra írt kharoŝthī irat is előkerült: L. A. VI. ii. 0234 (Stein 1921, 383, 415, 436).

⁴⁷ A további, rendkívüli gazdagságról árulkodó tárgyi emlékek: szobrok, selyemdarabok, használati tárgyak, fegyverek, stb. is megerősítik mindezt (Stein 1909, 28; Stein 1912, I, 378–387; vö. Stein 1913, 246–251; Stein 1921, 372–378, 432–434; Stein 1933, 138–139; vö. Stein 1934, 96–97).

A jelű romcsoportjának két központi épületén kívül még további hat épületből (L. A. III. – L. A. VII.; L. A. IX.) került elő kharoŝthī feliratos emlék.⁴⁸

Stein Lou-lan sztúpájának és buddhista templomának feltárása után a romok nyugati (B jelű) csoportjának feltárását kezdte meg. Az egyik épület elsőként feltárt szobájából (L. B. IV. i.) két tökéletes állapotban maradt kharoŝthī fatábla került elő (L. B. IV. i. 6, 7.), amelyeket további, fára és papírra írott kharoŝthī szövegek követtek.⁴⁹

Az ásatások végeztével az expedíció Lou-lanból Míránba vonult, ahol a Tárím-medence tibeti megszállásának 8. századi bizonyítékait kutatta Stein.⁵⁰ A tibeti erődhöz közeli, ugyanakkor az erődnél jó ötszáz évvel régebbi buddhista szentélyben a tudós egyedülálló, 3–4. századi freskókat tárt fel. Az egyik buddhista jelenetet ábrázoló freskón (M. V. cella) – megerősítve annak datálását – jól olvasható kharoŝthī jelek tűntek elő.⁵¹ Emellett még kharoŝthī feliratos selyemzászló-töredékek is előkerültek Míránban (M. III. 0015.).⁵²

Stein következő célja a Lóczy Lajos által felfedezett tun-huangi barlangtemplomok voltak.⁵³ Tun-huangba vezető útján Stein egy a Kr. e. 2. században létrehozott kínai erőd-vonal (*limes*) maradványait fedezte fel. Számtalan régészeti emlék tanúskodott az itt szolgáló katonák hétköznapijairól. Az egyik szemétrakásban (T. XII. a. ii.) Han-kori kínai források mellett egy selyemdarabra írott kharoŝthī felirat is előkerült (T. XII. a. ii. 20.).⁵⁴

A kínai *limes* kutatását követően Stein kalandregénybe illő események után egyedülálló, hatalmas kézirat- és selyemfestmény-gyűjteménnyel távozott a tun-huangi *Ezer Buddha Barlangtemplomaiból*.⁵⁵ Ezt követően a Tárím-medence északi peremén hú-

⁴⁸ Stein 1921, 378–383, 385–386, 434–440. Az L. A. VI. ii. jelű szemétrakásból egy selyemre írt kétsoros kharoŝthī szöveg is előkerült (L. A. VI. ii. 0235.), első bizonyítékként annak a kínai tradíciónak, amely szerint a papír feltalálása előtt selymet is használtak az íráshoz (Stein 1921, 383). Selyemre írt kharoŝthī szöveg Stein későbbi, míráni és a kínai *limes* mentén folytatott ásatásain is előkerült; lásd alább.

⁴⁹ Stein 1921, 400–402, 444–446, 448.

⁵⁰ Stein 1912, I, 435–451; vö. Stein 1913, 281–290; Stein 1921, 450–484; Stein 1933, 109–114; vö. Stein 1934, 76–81; Stein 1939, 168.

⁵¹ Stein 1912, I, 486–493; vö. Stein 1913, 312–316; Stein 1921, 518, 521, 529–531; Stein 1933, 123, 126–127; vö. Stein 1934, 86, 88–89; Stein 1939, 168–169; Boyer, A. M.: Inscriptions de Miran. *Journal Asiatique* Série 10, tome 17 (1911), 413–430 (Boyer 1911).

⁵² Stein 1909, 31; Stein 1912, I, 458–459; vö. Stein 1913, 297; Stein 1921, 495–496, 542, 677, 33. jegyzet; Stein 1933, 119; vö. Stein 1934, 83.

⁵³ Stein Aurél levele Lóczy Lajoshoz. *Földrajzi Közlemények* 35 (1907), 277–279; Stein Aurél kt. újabb levelei. *Akadémiai Értesítő* 19 (1908), 93; Lóczy L.: *A Khinai Birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*. Budapest 1886, 495–496; vö. Stein 1909, 38; Stein 1912, II, 20–31; vö. Stein 1913, 349–358; Stein 1921, 549–577.

⁵⁴ Stein 1921, 677, 777; Stein 1909, 35; Stein 1912, II, 114; vö. Stein 1913, 400.

⁵⁵ Stein 1912, II, 159–234; vö. Stein 1913, 417–457; Stein 1921, 791–1088; lásd még Stein, M. A.: *The Thousand Buddhas. Ancient Buddhist Paintings from the Cave-Temples of Tun-huang*. London 1921; Miklós P.: *A tunhuangi Ezer Buddha Barlangtemplomok*. Budapest 1959, 9–14.

zódó romvárosokat kutatta végig. Megfordult Ming-oiban, Turfánban, Kucsában; majd átvágva a sivatagon már ismét a déli útvonalon járt. A Khotanban, Dandán-uilikban és Domokóban folytatott ásatásokat követően a gondosan becsomagolt leleteket előrelküldte Indiába, míg ő maga térképezési munkálatok végett a Kun-lun hegységbe kapaszkodott fel. Innen komoly fagyási sérülése miatt csak nagy nehézségek árán jutott le a Karakorum hágón át Indiába és fejezte be második expedícióját 1908-ban.

Stein 1913 júliusában indult el Srinagarból harmadik belső-ázsiai útjára. A Járkand folyótól Khotanba, majd ismét a nijai lelőhelyre vitt az expedíció útja.⁵⁶ Az egykori oázis központi telepétől nem messze Stein egy további, korábban ismeretlen épületcsoportot tárt fel (N. XLV.); ugyanakkor a felfogadott nagyszámú munkásnak köszönhetően néhány olyan, már ismert és kharoštī dokumentumokban igen gazdag romot is sikerült teljes egészében kiszabadítania a homokból, amelyet korábban éppen a munkások kis száma miatt nem lehetett teljesen kiásni.⁵⁷

Stein ezt követően az Endere folyó, Csarklik és Mírán romhelyeit kereste fel ismételtén.⁵⁸ Míránból a tudós útja a Kuruk-darjā száraz deltavidéke és Lou-lan városához vezetett. Útközben több erőd és telep maradványait sikerült feltárnia a Lop-nor vidékén. Az egyik Nijaihoz hasonló település (L. M.) épületei között kínai és szogd feliratos emlékek mellett fára és papírra írt kharoštī iratok is előkerültek (L. M. I. i. 023.; L. M. II. iii. 04.).⁵⁹ Lou-lanban – hasonlóan Nijához – a még nem kutatott mélyebb rétegek feltárása vezetett gazdag eredményre: számtalan egyéb tárgylelet mellett újabb fára és papírra írt kínai és kharoštī okmányok kerültek elő (L. A. III. i. 01.; L. A. VI. ii. 057, 059.).⁶⁰

Lou-lanból az ősi, megerősített karavánút mentén Tun-huangba vonultak.⁶¹ A kínai *limes* ismételt vizsgálata után a tudós az Ecin-gol folyó mentén fekvő – P. Kozlov

---

⁵⁶ Stein 1916, 17–19; vö. Stein 1923, 45–47; Stein 1928, 90–140; Stein 1939, 176. Az ismét megjelenő Ibrahim még Khotanban felkereste a tudóst egy nijából származó táblával: N. 027 (Stein 1928, 149).

⁵⁷ Így sikerült a már 1901-ben részben feltárt *jámen* (N. III.; vö. Stein 1907, 330 és köv.) utolsó szobáit is feltárni. Ezekből jónéhány újabb kharoštī okmány került elő (Stein 1916, 19; vö. Stein 1923, 47–48; Stein 1928, 146–147, 149–150, 153–155; Stein 1939, 176).

⁵⁸ Stein 1916, 20–23; vö. Stein 1923, 48–56; Stein 1928, 156–179; Stein 1933, 148–149; vö. Stein 1934, 104–105.

⁵⁹ Stein 1916, 25; vö. Stein 1923, 60; Stein 1928, 194–196, 201, 203; Stein 1933, 149; vö. Stein 1934, 105; Stein 1939, 176. Stein az *Innermost Asia* vonatkozó fejezetében megemlíti egy az L. M. III.-ból előkerült kétnyelvű (kínai–kharoštī), papírra írott dokumentumot, amely azonban a fejezetet követő, régészeti leleteket tartalmazó listáról már kimaradt (lásd Stein 1928, 195; vö. Stein 1928, 204).

⁶⁰ Stein 1916, 26; vö. Stein 1923, 63; Stein 1928, 216–218, 222–223; Stein 1933, 150; vö. Stein 1934, 106; Stein 1939, 176.

⁶¹ Stein 1916, 32–34; vö. Stein 1923, 70–74; Stein 1928, 354–362. Itt a jelentősen megfogyatkozott kéziratanyagból (a francia P. Pelliot vitt el több ezer kéziratot, majd a 'maradékot'

oroszkutató által felfedezett – tangut fővárosához, Kara-khotohoz tartott. Stein Kara-khoto vizsgálata után következő feladatának a Kan-csou folyó forrásvidékének feltérképezését tekintette. Egy komoly lovasbaleset után azonban Kan-csou vidékéről Turfánba, majd Kocsóba vonult. Ezt követően a Tojuk patak völgyében, majd Murtuk és Asztana környékén folytatott ásatásokat. A Kuruk-darjá folyó közelében fekvő, *Jingpan* nevű, megerősített állomás maradványai közül előkerült töredékes kharoŝthī emlék (Ying. I. a. 1–4.) a Lou-lanhoz fűződő – már korábban is feltételezett – kapcsolatok meglétét támasztotta alá.⁶² Stein innen Belső-Ázsiát nyugat felé elhagyva, Kelet-Írán területére vonult, ahonnan Szamarkand, Szeisztán és Beludzsisztán érintésével három év elteltével, 1916-ban rendkívüli gyűjteménnyel jutott vissza Indiába.

Stein hosszas szünet után 1929 végén, 1930 elején fogott bele negyedik belső-ázsiai expedíciójának szervezésébe, az amerikai *Harvard University* és a *British Museum* támogatásával.⁶³ A tudósnak már harmadik vállalkozása során is szembe kellett néznie az új kínai kormány ellenállásával, amely akadályozni próbálta munkáját és bár eredménytelenül, de kísérletet tett Stein régészeti leleteinek visszatartására is.⁶⁴ A kutató a negatív tapasztalatok ellenére – hosszas tárgyalások után – 1930 októberében érkezett Kaszárba. Itt azonban a nankingi kormány utasítására kínai felügyelőket adtak mellé, akik pedig mindenfajta terepmunkát megakadályoztak. Néhány lelőhelyre azonban Stein még így is eljutott. Megfordult Khotanban, Domokóban és Nijában. S bár ázni nem engedték, a felszínről sikerült néhány kínai és brāhmī kézirat mellett kharoŝthī táblákat is gyűjtenie, amelyekhez néhány további dokumentumot titkon a környékbeliektől is vásárolhatott. Amikor a kínaiak nyomására 1931 áprilisában Stein végül visszatért Kaszárba, gondoskodott arról, hogy minden birtokába került tárgyról fényképfelvétel készüljön, a nankingi kormány ugyanis addigra már szigorúan megtiltotta a régészeti leletek kivitelét az országból.⁶⁵ A negyedik expedíció során előkerült kharoŝthī dokumentumok tehát Kínában maradtak, ahová a keserű tudós sohasem tért vissza.

---

a kínai kormány szállította el) Stein még jónéhány ládányira valót szerzett a barlangok örétől, Vang taositól (Stein 1916, 35; vö. Stein 1923, 75–76; Stein 1928, 355–357).

⁶² Stein 1916, 49; vö. Stein 1923, 99; Stein 1928, 751, 758; Stein 1934, 198.

⁶³ Stein negyedik expedíciójának háttérét S. Blair Brysac tárta fel. Eredményeit két ízben is publikálta (Blair Brysac, S.: Last of the „Foreign Devils”. *Archaeology* 50 (1997), 53–59; Meyer, K. E.–Blair Brysac, S.: *Tournament of Shadows*. London 2001, 382–392 (Meyer–Blair Brysac 2001); lásd már korábban Mirsky 1977, 462–470; 542; Walker 1995, 278–287).

⁶⁴ Az 1913 és 1916 között a belső-ázsiai területeken dúló anarchia azonban segített Steinnek, hiszen a munkáját akadályozó központi rendelkezések gyakran épp a közállapotok miatt nem jutottak el a helyi közigazgatási hivatalnokokig, így Stein viszonylag szabadon végezhetette munkáját, sőt a kiásott emlékeket el is szállíthatta Kínából (Stein 1933, 145–147; vö. Stein 1934, 102–104; Stein 1939, 176).

⁶⁵ Stein 1931, 13–14; Meyer–Blair Brysac 2001, 390–392. Lásd még Sims-Williams, U.: Forgeries from Chinese Turkestan in the British Library’s Hoernle and Stein Collections. *Bulletin of the Asia Institute*. New Series 14 (2000), 122–123.

*

Stein tisztában volt vele, hogy az ásatásai során előkerült, rendkívül sokszínű forrásanyag alapos feldolgozása egyetlen ember számára – ha mégoly felkészült is – gyakorlatilag lehetetlen. A tudós ezért úgy döntött, hogy neves orientalista kollégáit kéri fel egy-egy forráscsoport vizsgálatára. A kharoṣṭhī emlékek megfejtésének és közlésének munkáját E. J. Rapson, a *British Museum* éremtárának munkatársa,⁶⁶ Stein jóbarátja vállalta el.

Rapson már 1905-ben, az orientalisták 14. kongresszusára megjelentetett egy *speciment*, mely a dokumentumok kiadásának elveit hivatott bemutatni.⁶⁷ A szövegek végleges publikálása azonban csak igen hosszú idő elteltével, 1920-ban indult meg.⁶⁸ Rapson végül egymaga nem is vállalkozott a feladatra; két jeles francia szanszkritista, A. M. Boyer és E. Senart voltak segítségére.⁶⁹

E munkában – mint azt a könyv alcíme is mutatja – az 1901-ben, Nijából előkerült dokumentumok szövegei szerepelnek. Érdekes adalék, hogy míg az említett *mutatványban* Rapson az eredeti feliratokhoz angol fordítást is mellékel, az elkészült kötetbe már nem került be a szövegek fordítása. Sajnos a műhöz egy rendkívül rövid jegyzeten kívül nem készült bevezetés, így a fordítás elmaradásának okairól, a szerkesztés alapelveiről, a munka fázisairól, lefolyásáról, a fennálló nehézségekről, vagy a megjelenés csúszásának okairól⁷⁰ semmit sem tudunk meg.⁷¹ Rapson érdemben mind-

---

⁶⁶ *Assistant Keeper of the Coin Cabinet*, később a *Cambridge University* szanszkrit professzora (vö. Stein 1903, 398; Stein 1907, XII, 363–364).

⁶⁷ *Specimens of the Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Dr. Stein at Niya in Chinese Turkestan. Tentative Transcriptions and Translations by E. J. Rapson. Proceedings of the XIVth Congress of Orientalists.* London 1905, 5–18 (Rapson 1905; vö. Stein 1907, 326). Itt Rapson összesen 7 dokumentum szövegét és ezek fordítását közli (N. IV. 136.; N. XVI. 12.; N. XV. 12., A, B; N. I: 104, 16.; N. XV. 318.; N. IV. 108.; N. I. 105.). Nem világos azonban, hogy Rapson miért csak két dokumentumhoz (1; 3) mellékelte jegyzeteket.

⁶⁸ *Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part I. Text of Inscriptions discovered at the Niya Site 1901.* Transcr. and ed. by A. M. Boyer–E. J. Rapson–E. Senart. Oxford 1920 (*KI, I*). Thomas „long-expected work”-nek nevezi a munkát recenziójában Thomas, F. W.: *KI, I* (review). *The Journal of the Royal Asiatic Society* 1921, 277 (Thomas 1921).

⁶⁹ Vö. Stein 1907, 363–364; Stein 1921, 231; Stein 1933, 90; vö. Stein 1934, 63. Hármuk tollából még az első kötet megjelenése előtt résztanulmányok egész sora látott napvilágot: Rapson, E. J.: On the Alphabet of the Kharoṣṭhī Documents. *Actes du XIVe Congrès des Orientalistes* 1 (1905), 210–221 (Rapson 1905a); Boyer, A. M.: Le document N. XV. 137. *Journal Asiatique Série* 10, tome 5 (1905), 463–472; Boyer 1911, 413–430; Boyer, A. M.–Rapson, E. J.–Senart, E.: Une tablette kharoṣṭhī-sanskrite de la collection de Sir Aurel Stein (N. XXIV; viii, 9). *Journal Asiatique Série* 11, tome 12 (1918), 319–327.

⁷⁰ Stein ekkor már négy éve túl volt harmadik expedícióján (1913–1916) is.

⁷¹ Thomas megjegyzése telitalálat: *There is some inconvenience in the separate issue of the texts without introduction, translations, or notes. No doubt the work of interpretation is in principle already done; and in general scholars would waste their time by proffering at this*

össze annyit jegyez meg, hogy a táblák előkerülésének körülményeiről az *Ancient Khotan* tudósít, valamint, hogy a táblák egy részét a rajtuk lévő kényes agyagpecsétek miatt nem küldte el Senartnak és Boyernek.⁷²

A kötet összesen 427 kharoṣṭhī dokumentumot tartalmaz. A feliratok itt már nemcsak az előkerülésük helyét dokumentáló (Stein által adott) objektumszámot, illetve leletszámot viselik, hanem egy jobban kezelhető, folyamatosan növekvő, egyedi sorszámot is kaptak (No. 1–427). A rendszerezés alapelvét Stein ásatási megfigyelései és tudományos publikációi biztosították. Rapson az egyes sorszámot a Stein által legelőször megvizsgált (N. I. i. jelű) régészeti objektumból előkerült első dokumentumnak adta. A következő számokat a szintén innen előkerült kéziratok kapták. A további sorrendet a régészeti objektumok vizsgálatának sorrendje döntötte el.⁷³ Ezt az eljárást azonban egy momentum némiképp befolyásolta. A dokumentumok jelentős része ugyanis speciális jellegükből fakadóan két összetartozó táblából állt. Rapson e kettős tábláknak közös számot adott, hiszen bár két külön táblára került a szöveg, ezek eredetileg mégiscsak egyetlen 'dokumentumnak' számítottak. Természetesen volt rá példa, hogy e táblák közvetlenül egymás mellett kerültek elő (időnként még eredeti zsinegekkel összefűzve) így ezek közös sorszámozása nem okozott problémát. Volt azonban olyan eset is, amikor összetartozó táblák összetörve, szétszóródva, más táblákkal keveredve, egymástól távol kerültek elő. Így mielőtt sorszámot kaptak volna meg kellett győződni arról, hogy a tábla valóban önmagában került-e elő vagy esetleg megvan a 'párja'. Ezt megnyugtatóan (bár a táblák méretei, formája, a kézírás, stb. segíthetett némiképp) csak az első olvasatok megléte – tehát a táblák tartalmának egyeztetése – után lehetett elvégezni, így ezt a helyszínen Stein nyilvánvalóan nem tehetette meg.⁷⁴

---

stage suggestions and comments which probably stand already anticipated or refuted in the editors' MSS. It is to be hoped that a rapid progress in the publication will put them in a position to lend a hand (Thomas 1921, 278). Stein szerint Rapsonék csúszásának fő oka az írás kurzív jellege, illetve a dokumentumok prákrit nyelvjárása volt, amely lényegesen eltért az indiai irodalmi nyelvtől. Az első expedíció során előkerült feliratok megértéséhez, a bizonytalan olvasatok megerősítéséhez nagy szükség volt további, jól kibetűzhető dokumentumokra, amelyek a második kutatóútnak köszönhetően hamarosan rendelkezésre is álltak (Stein 1903, 399; vö. Stein 1908, 244; Stein 1907, 364; Stein 1912, I, 286; vö. Stein 1913, 186; Stein 1921, 231–232; Stein 1933, 89–90; vö. Stein 1934, 63; vö. Rapson 1905a, 2–3).

⁷² Hogy mely táblákról van szó sajnos pontosan nem részletezi (*KI, I, V*). Az azonban kiderül tehát, hogy a táblák egy része Anglián kívül megjárta Franciaországot is.

⁷³ Az N. I. i. után az N. I. ii. majd N. I. iii.; N. I. iv.; N. II. v.; stb.; jelű objektumokból előkerült dokumentumok kaptak sorban sorszámot. Az utolsó hat számot (No. 422–427) a Nija oázisban és az Imám Dzsáfar Szádik-szentélynél vásárolt dokumentumok kapták.

⁷⁴ Rapson (illetve Andrews, lásd alább) minden bizonnyal komoly munkát igénylő 'párosításai' ellenére (vö. Stein 1907, 318–319; Stein 1933, 88; vö. Stein 1934, 62) sajnos még jónéhány ilyen, eredetileg bizonyosan kettős tábla maradt pár nélkül, és került csonkán kiadásra (utólag derült ki például, hogy a 31. számú és a 764. számú táblák egyazon dokumentum részei (*KI, III, 285*, lásd alább)). Így van némi esély arra, hogy az újabb régészeti ásatásoknak kö-

A sorozat 1927-ben megjelent második kötete az 1906–1907 során Nijában, Enderében és Lou-lanban, valamint a tun-huangi *limes* mentén napvilágra került dokumentumokat közli.⁷⁵ Sajnos a szerzők továbbra sem tartották fontosnak a munkához írt bevezetést, így ismét mindössze arról értesülhetünk, hogy míg Senart és Boyer Párizsban olvasta el a szövegeket, addig Rapson tőlük függetlenül Cambridge-ben. Természetesen van utalás a második expedíció tudományos feldolgozására, a *Serindiára* is.⁷⁶

A második kötet összességében 281 dokumentumot tartalmaz. Ebből 232 került elő Nijából (a folyamatos sorszámozást folytatva: No. 428–659), 6 Enderéből (No. 660–665), 42 Lou-lanból (No. 666–707) és 1 a tun-huangi kínai *limes*ről (No. 708).

A sorozat harmadik és egyben utolsó kötete 1929-ben látott napvilágot.⁷⁷ A munka kiadásában Boyer és Senart már nem vettek részt,⁷⁸ Rapsonnak így P. S. Noble segített az átírás és a szerkesztés feladataiban.⁷⁹ E kötetben a Stein harmadik belső-ázsiai expedíciója alkalmával, 1913–1914 során Nijából és Lou-lanból előkerült dokumentumok mellett az E. Huntington által 1905-ben összegyűjtött táblák is helyet kaptak.⁸⁰ Rapson kötethez írott jegyzetében amellet, hogy természetesen utal Stein tudományos feldolgozására (*Innermost Asia*) szerencsére már néhány alapvető dolgot is elárul.⁸¹ Megjegyzi, hogy miután a 'Nija-dialektus' vizsgálata alaposabban mindeddig nem történt meg, ezért még kísérletet sem tesz egy átfogó nyelvészeti összefoglalásra, vagy a számos felmerülő probléma tárgyalására.⁸² Legfőbb céljának a teljes anyag mielőbbi – és lehetőség szerint jól használható – publikálását tekintette. Úgy véli egyúttal, hogy érdemes magyarázatot adnia arra a viszonylag hosszú hibalistára (*Corrigenda*), melyet az

---

szönhetően e 'hiányzó' táblák egy része már előkerült (publikálatlan) vagy a jövőben még előkerülhet.

⁷⁵ *Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part II. Text of Inscriptions discovered at the Niya, Endere and Lou-lan Sites 1906–1907.* Transcr. and ed. by A. M. Boyer–E. J. Rapson–E. Senart. Oxford 1927 (*KI, II*). Lásd még Rapson, E. J.: *Abstract of Lecture on the Kharoṣṭhī Inscriptions discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan.* International Congress of Orientalists. Oxford: August 1928. Cambridge 1928.

⁷⁶ *KI, II, V.*

⁷⁷ *Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part III. Text of Inscriptions discovered at the Niya and Lou-lan Sites 1913–1914.* Transcr. and ed. by E. J. Rapson–P. S. Noble. Oxford 1929 (*KI, III*).

⁷⁸ Senart 1928 februárjában halt meg. Vö. Finot, L.: Emile Senart. *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient* 28 (1928), 13.

⁷⁹ Lásd még Noble, P. S.: A Kharoṣṭhī Inscription from Endere. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 6 (1931), 445–455.

⁸⁰ *KI, III, 282–285*; vö. Huntington 1907, 173, 203–204.

⁸¹ *KI, III, V–VI.*

⁸² Négy dolgot azonban megtett. A kötethez csatolt egy hibajegyzéket (*KI, III, 286–293*), egy hosszú tanulmányt a kharoṣṭhī ABC-ről (The Kharoṣṭhī Alphabet of Chinese Turkestan. In: *KI, III, 295–322*; vö. Plate XIV), egy tanulmányt a feliratokban szereplő királyokról és uralkodói éveikről (Kings and Regnal Years. In: *KI, III, 323–328*), valamint egy *Index Verborum*ot (In: *KI, III, 329–379*).

előző két kötetre vonatkozóan a harmadik kötethez csatolt. Ezek többségéért a(z első világ)háború okolható, amely félbeszakította a munkálatokat, s amikor az anyagra a pontatlanságok és következetlenségek kijavításához – a korrektúra során – szükség lett volna, annak egy jelentős része Franciaországban ragadt (Boyernél és Senarnál).⁸³

A harmadik kötet 56 feliratot tartalmaz; ebből 43 a nijai (No. 709–751), 6 a lou-lani feltárások során került elő (No. 752–757), 6 darabot pedig E. Huntington gyűjtött a khardaliki és a nijai lelőhelyről (No. 758–763). A kötetben megjelenő 764-es számú, utolsó tábla, a 31-es számú táblához tartozó, de az első kötetből kimaradó 'csonka tábla'.

A sorozat e harmadik kötetrel lezárult tehát, Stein azonban – mint azt fentebb láttuk – még egyszer megfordult Belső-Ázsiában. E rövidre sikeredett negyedik út során tulajdonába került kharos̄thī táblákat azonban már nem hozhatta ki Kína területéről, ezért lefotóztatta őket. Stein fotói alapján már nem Rapson, hanem egy fiatal szanszkritista, T. Burrow (későbbi oxfordi professzor) adott ki 18 dokumentumot a *Bulletin of the School of Oriental Studies* hasábjain (No. 765–782).⁸⁴ Egyébként Burrow volt az, aki Stein szövegei alapján 1937-ben elkészítette a kharos̄thī írásos dokumentumok vázlatos nyelvtanát, majd három évre rá kiadta a szövegek – Rapsonék munkájából végül kimaradó – első (és mindmáig egyetlen) angol fordítását is.⁸⁵

Sajnálatos módon a következő 65 évben (tehát egészen napjainkig) a dokumentumokról nem készült sem új katalógus, sem új kritikai szövegkiadás, sem pedig egy minden igényt kielégítő, jegyzetekkel, magyarázatokkal ellátott modern fordítás.⁸⁶ Ezekre pedig már csak azért is komoly szükség lenne, mert számos olyan probléma merül fel e források kapcsán, melyeket csak egy új katalógus vagy szövegkiadás orvosolhatna. Az egyik ilyen probléma – bármilyen meglepő – a dokumentumok pontos számának meghatározása. A négy expedíció során előkerült kharos̄thī feliratok számának meghatározása ugyanis jelenleg szinte lehetetlen.

Ennek egyik fontos oka, hogy ma az anyag nem egyetlen gyűjteményben található. A Stein által napvilágra hozott kharos̄thī leletek ugyanis a világ három különböző pontján érhetők el (?). Az első három expedíció anyaga Stein gondos csomagolásának köszönhetően még bizonyosan hiánytalanul érkezett meg Londonba. Stein vágya azonban az volt, hogy amint kollégái Európában elvégzik a táblák tudományos feldolgozását és kiadását, a dokumentumok Indiába kerüljenek, egy később felállítandó belső-ázsiai múzeumba. B. N. Mukherjee, a táblák indiai szakértője szerint azonban az anya-

⁸³ Ez a megjegyzés részben választ ad a kötetek megjelenésének csúszását érintő kérdésekre is.

⁸⁴ Burrow, T.: Further Kharos̄thi Documents from Niya. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 9 (1937), 111–123. Míg a transliteráció a *KI* kötetekben nem változott, addig Burrow közleményében felhasználva a kutatás 1920 és 1937 között elért eredményeit, némi képp változtatott Rapsonék rendszerén.

⁸⁵ Burrow, T.: *The Language of the Kharos̄thi Documents from Chinese Turkestan*. Cambridge 1937; Burrow, T.: *A Translation of the Kharos̄thi Documents from Chinese Turkestan*. London 1940.

⁸⁶ Mindösszesen a *KI* három kötetének reprintelésére került sor: *KI, I–III*, Reprint, New Delhi 1997².

got a kiadás elkészülte után – talán Rapson tanácsára –, az *India Office* irányítása alatt két részre osztották. Az egyik részt a *British Museum*nak ajándékozták (innen került 1973-ban a *British Library*be⁸⁷), a másikat pedig 1930-ban Indiába szállították.⁸⁸ Itt előbb a Közép-ázsiai Régiségek Múzeumában (*Central Asian Antiquities Museum*), majd a Delhi Nemzeti Múzeumban (*National Museum, New Delhi*) állították ki. Ez utóbbi anyag jelenlegi számát az indiai anyagot kezelő Mukherjee 556-ban határozta meg. De J. Joshua a *British Museum* számára 1928-ban készített katalógusa alapján Mukherjee arra az eredményre jutott, hogy 556-nál legalább 31-el vagy 33-al több kharoshtī táblát küldhettek eredetileg Indiába. Ezeknek azonban mára nyoma sem maradt. A zavart tovább fokozza, hogy Mukherjee nem tudta az Angliában maradt táblák pontos számát sem tisztázni. Kérdőjelekkel ír 290-t, de 312-t is.⁸⁹

Mindeközben az *International Dunhuang Projekt (IDP)* nagyszabású vállalkozásának köszönhetően elkészült az Angliában található Stein anyag digitalizálása. Az *IDP* honlapján összesen 340 olyan digitális fotó tekinthető meg, amely kharoshtī dokumentumot ábrázol.⁹⁰ Ez a szám azonban nem egyezik Mukherjee 290-es vagy 312-es adatával. Ennek feltehetően egyrészt az az oka, hogy néhány dokumentumról több kép is szerepel a honlapon, másrészt a Rapsonék által összetartozónak tartott kettős táblák időnként külön-külön dokumentumként vannak feltüntetve.⁹¹ Úgy tűnik tehát, hogy sem az indiai, sem pedig az angliai anyag számának pontos meghatározása nem könnyű feladat. Ugyanakkor problémák vannak Stein kharoshtī gyűjteményének harmadik, Kínában maradt részével is.

A legfőbb gond az, hogy az anyag hollétéről még a kínai szakembereknek sincs tudomása. Persze gondolhatnánk, hogy a problémát Stein fent említett fotói, illetve Burrow kiadása egyszerűen megoldja. Ez azonban nincs így. Hosszú ideig a fotók holléte is ismeretlen volt, így ezeket nem lehetett összevetni Burrow szöveggözlésével. 1995-ben azonban a *British Library*ben egy ládában rátaláltak a Stein által készített felvételekre. A fotókat 1998-ban J. Wang adta ki egy alapos tanulmány kíséretében a *British*

---

⁸⁷ The Stein Collection in the British Library. *IDP News. Newsletter of The International Project* 12 (1998), 1. A *British Library* kharoshtī írásos anyagának kurátora ma M. O’Keefe lásd Wang, H.: Stein Day. *IDP News. Newsletter of The International Project* 5 (1996), 6 (Wang 1996).

⁸⁸ A harmadik expedíció költségeihez a brit-indiai kormány közoktatási osztálya (*Educational Department*) háromezer fonttal járult hozzá, melynek fejében bejelentette igényét a régészeti leletekre is, egy Delhiben felállítandó új múzeum, a *Museum of Indian Art and Ethnography* számára (vö. Stein 1923, 18; Rásonyi 1960, 20).

⁸⁹ Mukherjee, B. N.: Kharoshtī Inscriptions and the Kingdom of Shan-shan. In: *India in early Central Asia*. New Delhi 1996, 41, 58, 23. jegyzet (Mukherjee 1996).

⁹⁰ <http://idp.bl.uk/4DCGI/DoManuscriptSearch> [letöltve: 2004. 03. 27-én].

⁹¹ Burrow egyébként könyvéhez írt bevezetőjében megemlíti, hogy jómaga csak 171 dokumentumot (No. 213–427; No. 510–565) tudott megvizsgálni a *British Museum*ban (Burrow 1940, V).

Library Journal hasábjain.⁹² Az *IDP* munkatársai ezt követően e fotók digitalizált változatát ugyancsak elhelyezték honlapjukon, így ma már nincs akadály a alapos összehasonlításnak.⁹³

Miután azonban Burrow cikkét e fotókkal összevettem, meglepő eredményre jutottam. Burrow 1937-es kiadásában Stein fotói alapján 18 dokumentumot közöl, az *IDP* honlapján pedig 19 fekete-fehér fotó látható. A két szám tehát már eleve nem egyezik. Itt azonban nem arról van szó, hogy Burrow egy dokumentumot 'véletlenül' nem közölt, ugyanis publikációjában két olyan felirat is szerepel, amelyről egyáltalán nincs fényképünk,⁹⁴ de két olyan kharos̄thī dokumentumot ábrázoló fénykép is van az előkerült felvételek között, amely pedig Burrow kiadásában nem szerepel.⁹⁵ A Steinhagyatékban tehát feltehetően két olyan jól olvasható kharos̄thī dokumentum is van, amely 1931 óta – legalábbis tudomásom szerint – kiadatlan.

Mindaddig, amíg a feliratok pontos száma és holléte körül ilyen komoly bizonytalanságok vannak, addig jónéhány más probléma tisztázása is komoly nehézségekbe ütközik.⁹⁶ A megoldást nyilvánvalóan egy olyan katalógus elkészítése jelenthetné, melyben az összes, Stein által napvilágra hozott kharos̄thī felirat szerepelne.⁹⁷

---

⁹² Wang, J.: Photographs in the British Library of Documents and Manuscripts from Sir Aurel Stein's Fourth Central Asian Expedition. *The British Library Journal* 24 (1998), 23–74, különösen 33–38 (Wang 1998). Vö. Falconer, J.: The Photographs from Stein's Fourth Expedition: A Footnote. *The British Library Journal* 24 (1998), 75–77, különösen 77.

⁹³ <http://idp.bl.uk/4DCGI/DoManuscriptSearch> [letöltve: 2004. 03. 27-én].

⁹⁴ No. 767 (Photo T. O. 22); No. 782 rev. [az No. 782 *obv.*-ről van fotó] (Photo T. O. 21).

⁹⁵ T. O. 19 (A), site: N. R.; T. O. 21 (A), site: Niya (N. [Char.] 1).

⁹⁶ Burrow cikkében az utolsó, Rapson által dokumentumnak kiadott szám az No. 782-es. Ehhez hozzáadva azt a két feliratot, mely szerepel Stein fényképein, de nem szerepel Burrow publikációjában, 784-et kapunk. Az angol gyűjtemény kezelője M. O'Keefe azonban egy 1996-os konferencián 800-nál is több dokumentumról beszélt (Wang 1996, 6); Mukherjee pedig összességében több mint 900-ra teszi a Stein által felfedezett kharos̄thī emlékek számát (Mukherjee 1996, 40). Ha elfogadjuk ezeket az adatokat, akkor újabb kérdések tömkelege merül fel. Mi a bizonytalanság oka? Rapsonék miért nem publikálták ezeket a dokumentumokat? (Stein munkáiban több olyan nehezen olvasható, de szerinte valószínűleg kharos̄thīnak tartható felirat is szerepel, amely sem a *KI* kötetekben, sem Burrow közleményében nem szerepel. Lásd például Stein 1907, 219 [B. D. 001. j.]; Stein 1921, 1279 [Ta. 01.], 1289, 1294 [M. Tagh. a. III. 0061.]; Stein 1928, 751, 758 [Ying. I. a. 1–4.]). Hány olyan dokumentum lehet, amelyet olvashatatlanságuk okán nem publikáltak mindaddig? Hol találhatóak a hiányzó feliratok? Stb.

⁹⁷ Mukherjee egyik megjegyzése szerint munkatársaival az indiai gyűjtemény katalógusának elkészítésén fáradozik, amelyben ígérete szerint olyan feliratok is szerepelni fognak, amelyek először kerülnek publikálásra (Mukherjee 1996, 41). Az *IDP* egyik hírleveléből pedig arról értesülhetünk, hogy a kharos̄thī dokumentumok kínai szakértője, Lin Meicun az összes eddig előkerült belső-ázsiai, fára írt kharos̄thī anyag katalógusának kiadását készíti elő: Gandhari woodslips. *IDP News. Newsletter of The International Project* 21 (2002), 8. Úgy vélem azonban, hogy egy új katalógus megszületése esetén is csak három fontos alapelv betartása segíthet tisztázni a Stein Gyűjtemény kharos̄thī anyagának pontos számát. Egyrészt

*

A 21. század archeológusai számára Stein régészeti módszerei vagy tudományos feldolgozásainak alapelvei talán nem minden szempontból kielégítőek; valószínű például, hogy a tudós munkásai *ketmanjaikkal* jónéhány olyan részletet elpusztítottak, melyek hozzájárulhattak volna a feltárt telepek életének még alaposabb megismeréséhez;⁹⁸ ugyanakkor mindent egybevetve úgy vélem, Stein ásatásainak mérlege egyértelműen pozitív. E munkálatok megítéléséhez ugyanis számos szempontot kell figyelembe vennünk. A tudósnek jónéhány rendkívüli körülménnyel meg kellett birkóznia. A munkások viszonylag kis száma és képzetlensége; a lakott településektől való nagy távolság; az általános sivatagi körülmények; a vízhiány, valamint az ásatásokra fordítható idő korlátozott volta ellenére Stein munkálatait korának legszínvonalasabb ásatásai közé sorolhatjuk. A 20. század első évtizedeiben a világ más részein folytatott jelentős ásatások nem sokban különböztek Stein feltárásaitól.

Még a 19. század első felében is a 'régészek' elsődleges célja értékes tárgyak, műkincsek felszínre hozása volt anélkül, hogy különösebben törődtek volna a lelétkörülményekkel vagy a tárgyak szélesebb összefüggésbe helyezésével. A helyzet éppen Stein korára változott meg gyökeresen. Két angol régész, A. Pitt-Rivers tábornok és F. Petrie ugyanis forradalmasítva az ásatások módszertanát, hozzájárult a modern archeológia megszületéséhez.⁹⁹ Steinre nyilvánvalóan komoly hatással volt e két kiemelkedő régész munkássága.¹⁰⁰ Régészeti módszereinek formálódásához azonban minden bizonnyal még további három tudós járult hozzá. Az egyik H. Rawlinson, a behisztuni felirat felfedezője, a másik A. Cunningham az *Archaeological Survey of India* vezetője, az 'indiai régészet atyja', a harmadik pedig India régészeti főfelügyelője, J. Marshall volt.¹⁰¹

---

egy ideális katalógusban minden elérhető táblát szerepeltetni kellene (legyen az Angliában, Indiában, vagy Kínában); másrészt új számozási rendszert kellene kidolgozni, hogy kiszűrhetőek legyenek azok az esetek, amikor egy eredetileg közös számmal ellátott kettős tábla két külön dokumentumként jelenik meg (akár így: 123/1; 123/2 vagy 123/a.; 123/b). S végül a feliratok szövegei mellett minden esetben szerepelnie kellene a táblákról készült fotóknak (*facsimile*).

⁹⁸ Időnként még maga Stein is – eldobált értéktelennek vélt leleteket (lásd például Stein 1912, I, 293; vö. Stein 1913, 192).

⁹⁹ Renfrew, C.–Bahn, P.: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Budapest 1999, 32–33, további irodalommal.

¹⁰⁰ Mirsky 1977, 169. Petrie egyik könyve jelenleg is megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményének Stein-hagyatékában: Petrie, W. M. F.: *Eastern exploration. Past and future. Lectures of the Royal-Institution 2*. London 1918 [raktári száma: 710. 651].

¹⁰¹ Az *Innermost Asia* című munkáját Stein Rawlinsonnak ajánlotta: *To the Memory of General Sir Henry Rawlinson, Bart. whose labours in the field and study illuminated the ancient history of Asia, this record is inscribed in grateful remembrance and sincere admiration for the explorer, the scholar, and the man* (Stein 1928, V; lásd még Stein 1904, 747; Stein 1939, 152; Rásonyi 1960, 7, 15; Mirsky 1977, 26–28). Cunningham-ról lásd Mirsky 1977, 95–96; Marshall és Stein kapcsolatáról lásd Stein 1939, 175.

Stein Aurél tehát korának legmodernebb archeológiai módszertanával felvértezten vágott bele expedícióiba.¹⁰² Mindehhez ráadásul olyan személyiségjegyek járultak, amelyek együttesen rendhagyó pontosságot és alaposágot eredményeztek munkálatai során.

Ami a kharošt̄hī dokumentumokat illeti, nyilvánvaló, hogy a kutató törekedett a táblák pontos lelőköörülményeinek (lásd feljebb például szuperpozíciók megfigyelése), formáinak, méreteinek rögzítésére.¹⁰³ Sajnos azonban tudományos feldolgozásaiban a tárgyak (így az írott források) lelőköörülményeiről aprólékos (például 1:20 arányú) részletrajzokat nem közöl. Különösen jó lett volna a leletekben rendkívül gazdag szemetesgödörök rétegződését ábrázolni. A táblákat azonban közvetlenül előkerülésük után számmal, jellel látta el (objektumszám, leletszám) és kísérletet tett egy következetes, jól használható osztályozási rendszer kialakítására is.¹⁰⁴ Stein tehát már előkerülésük pillanatában helyesen mérte fel a táblák kiemelkedő régészeti, történeti, nyelvészeti jelentőségét. S bár a szövegek kiadására vagy fordítására nem vállalkozott,¹⁰⁵ többször írt a táblák rendeltetéséről, formavilágáról, készítésük, hitelesítésük módozatairól és tartalmáról.¹⁰⁶ Műveinek tanúbizonysága szerint számos nagyszerű tudományos eredménye sorában ő maga is megkülönböztetett helyet szánt az indiai kultúra ezen különleges belső-ázsiai emlékeinek.

Stein expedícióit követően nagyon hosszú ideig nem került sor újabb régészeti kutatásokra a Tárím-medence vidékén, így a kharošt̄hī dokumentumok száma sem gyarapodhatott. Az 1980-as évek végén megindult rendszeres kínai-japán ásatásoknak köszönhetően azonban már ismét jelentős számú kharošt̄hī anyag került elő (többnyire a Stein által is kutatott Nijából, Lou-lanból, de más lelőhelyekről is).¹⁰⁷ S bár napjainkig

---

¹⁰² Ennek pontos lényegét Stein *Ancient Khotan* című művének bevezetőjében éppen egy olyan idézettel foglalja össze, amely Petrie egyik alapvető módszertani művéből származik: *...to work with the fullest care and detail in recording, to publish everything fully...* (Petrie, F.: *Methods and Aims in Archaeology*. London 1904, 175; vö. Stein 1907, IX; Walker 1995, 121).

¹⁰³ Vö. Stein 1903, 365; Rásonyi 1960, 13.

¹⁰⁴ Ebben régi barátja, a művészettörténész F. H. Andrews (egy iparművészeti iskola igazgatója, *Director of the Art Department, Battersea Polytechnic*) nyújtott Stein számára komoly segítséget (Stein 1903, 365; Stein 1907, XI; Stein 1934, 190).

¹⁰⁵ Minden követ megmozgatott azonban a szövegek mielőbbi közlése érdekében. Az anyag gondozását elvállaló tudósokkal folyamatos levelezésben állt; s ha valamilyen komoly akadály merült fel a dokumentumok kiadását illetően (ilyen volt Rapson hirtelen halála is) maga gondoskodott a megoldásról (Burrow felkérése), stb. (Wang 1998, 37).

¹⁰⁶ Stein 1903, 354–408; vö. Stein 1908, 221–249; Stein 1904, 768–770; Stein 1907, 318–327, 343–358, 363–369; Stein 1921, 413–416; Stein 1933, 86–94; vö. Stein 1934, 60–66.

¹⁰⁷ A legújabb kutatások rövid összefoglalása: *Legacy of the Desert King. Textiles and Treasures Excavated on the Silk Road*. Ed. by F. Zhao–Z. Yu. Hong Kong 2000. Lásd még Mukherjee 1996, 40–41.

szép számmal jelentek meg résztanulmányok e bővülő forrásanyagról¹⁰⁸ Stein munkái a kharoṣṭhī dokumentumok vonatkozásában továbbra is megkerülhetetlenek. Mindez kétséget kizáróan megerősíti a magyar tudós szerepének egyedülálló jelentőségét, melyet e belső-ázsiai forrás csoport felfedezésében és megismertetésében játszott.¹⁰⁹

---

¹⁰⁸ Lásd Lin 1996, 188–220.

¹⁰⁹ Ezúton köszönöm meg az MTA Keleti Gyűjteményében található Stein-hagyaték gondozójának, Kelecsényi Ágnesnek, valamint az SZTE Ókortörténeti Tanszék vezetőjének, Dr. Wojtilla Gyulának munkámhoz nyújtott baráti segítségét.

Sir Aurel Stein and the Inner Asian Kharoṣṭhī Documents

Sir Aurel Stein, the Hungarian-British archaeologist and orientalist, led 4 expeditions to Inner Asia in the 1st half of the 20th century. Kharoṣṭhī documents which prove the presence of the early Indian culture in Inner Asia, are one of the most important part of the finds of these expeditions. But I must add that nobody has done the complex assessment of these documents or their comparison with the archaeological material so far. This article examines the exact circumstances of the excavation of the Kharoṣṭhī sources, touching upon the archaeological methods of Stein and asks the question: what happened to the documents after their finding.

We can say that Stein's activity must rank among the highest standard excavations of his age. The majority of the Kharoṣṭhī documents has been edited so far due to Rapson and his colleagues but there are lots of questions yet to be answered. In my article I stressed the quantity determination of the exact number of the documents 'digged out' by Stein as the most urgent problem, but it is impossible to state because of some reasons. A new catalogue or a new critical edition could help us.

Stein had estimated the archaeological, historical and linguistical importance of the documents properly when he first saw them. Although he wasn't prepared to edit these sources, he made strenuous efforts to make them available to the scientific world. According to my opinion the role that Stein played in the discovery and acquaintance of this Inner Asian group of sources is outstandingly important.